

Witold Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska. Opracowanie historyczno-źródłoznawcze*, Wydawnictwo Duszpasterstwa Rolników, Włocławek 2011, ss. 719, ISBN 978-83-7401-258-4.

W polskiej historiografii Pomorza od pokoleń przywołujemy pionierską rolę pelplińskiej szkoły historycznej¹, zasłużonej nie tylko w badaniach przeszłości Kościoła w kraju nad Wisłą i Bałtykiem. W odniesieniu do przeszłości samej diecezji chełmińskiej, najbardziej wpisanej w dzieje ziemi pomorskiej i obecność Polski nad Bałtykiem, można wskazać pomnikowe znaczenie wielu dzieł, a szczególnie dwóch: pierwsze, mające pionierski charakter, to monografia ks. Augustyna Hildebrandta (1811–1879), Kaszuby rodem z Małego Kacka, rektora pelplińskiego seminarium, dotycząca części diecezji kujawsko-pomorskiej, *Wiadomości niektóre o dawniejszym archidiaconacie pomorskim, a teraz znacznej części diecezji chełmińskiej* (Pelplin 1862)²; drugie zaś to zbiorowe opracowanie pt. *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny* (Pelplin 1928), którego autorami są również duchowni: Paweł Czaplewski, Romuald Frydrychowicz, Tadeusz Glemma, Alfons Mańkowski i Paweł

¹ Zob. m.in. J. Borzyszkowski, *Główne ośrodki polskiej nauki historycznej w Prusach Zachodnich: Pelplin–Toruń*, [in:] *Dzieje historiografii Prus Wschodnich i Zachodnich do 1920 roku. Kierunki, ośrodki, najwybitniejsi przedstawiciele*, red. J. Serczyk, A. Tomczak, Toruń 1989, s. 195–216; D. Dekański, *Polskie środowisko toruńsko-pelplińskich mediewistów XIX i początku XX wieku: najwybitniejsi przedstawiciele, kierunki badań, ośrodek naukowy*, Gdańsk 2010.

² Zob. jego biogram w: H. Mross, *Słownik biograficzny kapłanów diecezji chełmińskiej, wyświęconych w latach 1821–1920*, Pelplin 1995. Sądzę, że warto przywołać, pomnikową dziś monografię ks. A. Hildebrandta (wyd. 2 – 1865; wyd. 3 – 1866) wydać na nowo ze stosownym komentarzem.

Panske, przy czym pierwszy i czwarty także jako redaktorzy, mający w swoim dorobku wiele innych, ważnych opracowań³. Z prac tychże i innych autorów możemy poznać również dawniejszą, wręcz pierwotną przeszłość Kościoła katolickiego na Pomorzu Nadwiślańskim, przez wieki rozwijającego się – funkcjonującego w strukturach i granicach diecezji kujawskiej, zwanej też z czasem kujawsko-pomorską, której stolicą był Włocławek⁴.

W okresie przygotowań i obchodów 750-lecia funkcjonowania diecezji chełmińskiej, głównie w jej dziewiętnasto-, dwudziestowiecznych granicach, zapowiadano powstanie nowego dzieła – syntezy-opracowania zbiorowego przynajmniej na miarę tego z 1928 r. Niestety, do jego powstania nie doszło, co swoistym cieniem kładzie się na pamięci o pierwszym rządcy następczyni i głównej dziedziczki diecezji chełmińskiej – diecezji pelplińskiej. Jednakże również tamte lata w Pelplinie – działalność Wydawnictwa „Bernardinum” z początków XXI w. – przyniosły sporo doniosłych publikacji, dotyczących dziejów Kościoła na Pomorzu nad Wisłą. Między innymi warto mieć na uwadze zbiorowe dzieło pt. *Księga Jubileuszowa 350 lat Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie (1651–2001)* (pod redakcją ks. Anastazego Nadolnego, Pelplin 2001), powstała z inicjatywy ówczesnego rektora tej uczelni, ks. dr. Wiesława Meringa. Na szczególną uwagę zasługują również trzy tomy syntetycznego opracowania ks. Władysława Szulista, *Przeszłość obecnych obszarów diecezji pelplińskiej* (t. 1: *do 1772 r.*, Pelplin 2000; t. 2: *1772–1920*, Pelplin 2006; t. 3: *1920–1939*, Pelplin 2009)⁵. W każdym z nich autor w części wstępnej prezentuje stan badań nad przeszłością tej części Kościoła w Polsce.

Obok opracowań ks. W. Szulista zainteresowani przeszłością Kościoła na Pomorzu Nadwiślańskim z szczególną wdzięcznością przyjęli m.in. Tomasa Nowickiego *Słownik biograficzny rządców parafii archidiaconatu pomorskiego w XVIII wieku* (Lublin 2003)⁶. Niestrudzony ks. Szulist w słowie „Od autora”, zawartym w tomie 1 swego dzieła⁷, przywołuje m.in. prospekt przyszłej monografii diecezji włocławskiej, opracowany przez ks. Stanisława Librowskiego. Zamierzenie to dotąd również nie doczekało się realizacji.

W kontekście wspomnianych wyżej wydawnictw i oczekiwania na powstanie syntetycznych dzieł poświęconych dziejom diecezji włocławskiej czy chełmińskiej, jak i nawet pelplińskiej, warto widzieć recenzowane tu dzieło ks. Witolda Kujawskiego pt. *Diecezja kujawsko-kaliska. Opracowanie historyczno-źródłoznawcze*.

³ Zob. ich biogramy również w *Słowniku biograficznym kapłanów diecezji chełmińskiej* ks. H. Mrossa, jak też w *Słowniku biograficznym Pomorza Nadwiślańskiego i Polskim słowniku biograficznym*.

⁴ Nazwa „diecezja kujawska i pomorska” („biskup włocławski i pomorski”) pojawiła się już w XVI w. Takiej nomenklatury używał zasłużony dlań biskup Hieronim Rozrażewski, a za nim inni (zob. J. Wysocki, *Ignacy Rybiński, biskup włocławski i pomorski 1777–1806. Zarys biograficzny na tle rządów diecezją*, Rzym 1967).

⁵ W „Przedmowie” do tomu 1 biskup pelpliński Jan Bernard Szlaga, wyrażając uznanie autorowi, stwierdził, że opracowanie jest kontynuacją dzieła *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny* z 1928 r. Warto też pamiętać o toruńskich opracowaniach dotyczących przeszłości nowo powstałej diecezji toruńskiej, zapoczątkowanych tomem: *Z przeszłości diecezji chełmińskiej 1243–1992*, red. M. Biskup, Toruń 1994.

⁶ Wydany przez Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Tam też we „Wstępie” przywołana m.in. najnowsza literatura dotycząca również wspólnych dziejów diecezji kujawskiej i pomorskiej. Warto też zwrócić uwagę na słownikowe opracowania ks. Andrzeja Kopiczki i ks. Wojciecha Zawadzkiego, dotyczące duchowieństwa z terenu Warmii i obecnej diecezji elbląskiej.

⁷ W. Szulist, *Przeszłość obecnych obszarów diecezji pelplińskiej*, t. 1, s. 12.

W pierwszym akapicie „Wstępu” ks. W. Kujawski stwierdził: „Znakomity autor i historyk współczesny, nazywający siebie polonofilusem, Norman Davies, w swojej książce *Złote ogniwa* napisał, że »jeżeli weźmie się pod uwagę ziemie, które miały związek z Polską, to zajęłoby to prawie połowę Europy« (s. 14)⁸.

Konstatacja ta przychodzi na myśl, kiedy patrzymy wstecz na dzieje diecezji włocławskiej, noszącej w rozmaitych jej okresach różne nazwy. Patrząc szczególnie na jej mapę w różnych latach, można zauważyć, że obszary, które niegdyś obejmowała, należą obecnie do różnych diecezji, tych nowych, ale także tych mających starą metrykę. Obejmowały znaczną część terytorium Polski, od Gdańska po Częstochowę. Już samo to zdaje się świadczyć o jej bogatej i złożonej historii” (s. 13)⁹. Już w tych słowach znajduje się sygnał – uzasadnienie naukowej oceny tegoż dzieła na kartach „Zapisek Historycznych”.

W następnym akapicie swojego „Wstępu” autor prezentowanego tu dzieła przywołuje również plan monografii diecezji włocławskiej autorstwa ks. S. Librowskiego, którego realizację przybliża opracowanie tego ostatniego, poświęcone dziejom tejże diecezji w latach 1818–1925, kiedy nosiła ona nazwę diecezji kujawsko-kaliskiej. Był to czas funkcjonowania od 1821 r. parafii m.in. byłego archidiaconatu pomorskiego w nowych granicach diecezji chełmińskiej, obejmującej całe Kaszuby, a szerzej Pomorze Nadwiślańskie. W jej ramach działała początkowo najliczniejsza grupa duchownych, ukształtowanych w diecezji kujawsko-pomorskiej, utrzymujących wraz z swoimi następcami żywe kontakty z Włocławkiem, będącym m.in. ważnym ośrodkiem wydawniczym dzieł i czasopism teologiczno-religijnych¹⁰. W tym również tkwi źródło, uzasadnienie, jak sądzę, potrzeby bliższego poznania prezentowanego dzieła przez badaczy dziejów Kaszubów i Pomorza.

Książd Witold Konstanty Kujawski, rocznik 1938, jest absolwentem Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku. W 1972 r. ukończył studia historyczne na Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie, zwieńczone pracą magisterską na temat „Sieć parafialna diecezji włocławskiej od czasów najdawniejszych do końca XV wieku”. W 1977 r. otrzymał tytuł doktora teologii na podstawie dysertacji pt. „Krzesław z Kurozwęk jako wielki kanclerz koronny i biskup włocławski” i podjął w roku następnym pracę w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku, gdzie gromadził akta parafialne z całej diecezji, chroniąc je w ten sposób przed groźbą zniszczenia. Od 1980 r., będąc już proboszczem parafii Smólnik (do 2001 r.), był wykładowcą historii Kościoła w Wyższym Seminarium Duchownym we Włocławku. W 1999 r. uzyskał tytuł doktora habilitowanego na podstawie rozprawy *Kościelne dzieje Sieradza* (Włocławek 1998), a w następnym roku został pracownikiem Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, by wreszcie w 2001 r. objąć w Toruniu, jako profesor Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, tamtejszą Katedrę Nauk Pomocniczych Historii Kościoła Starożytnego. W 2004 r. został także wiceprzewodniczącym Stowarzy-

⁸ Tam przyp. 1: N. Davies, *Złote ogniwa. Polska–Europa*, Warszawa 2004, s. 19.

⁹ Akapit ten został opatrzony przypisem numer 2, który głosi: „W literaturze historycznej najbardziej znana powinna być mapa załączona do książki opracowanej przez księdza Zenona Chodyńskiego »Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae«, collegit et edidit Z. Chodyński, Varsaviae 1890, obrazująca granice diecezji kujawsko-pomorskiej z lat 1123–1818 i granice diecezji kujawsko-kaliskiej lat 1818–1925. Mapa ta jednak zawiera kilka błędów, o których będzie wspomnienie w odpowiednim miejscu”.

¹⁰ Z Włocławka na Kaszuby i Pomorze, a przede wszystkim do Pelplina, trafiły m.in. takie istotne książki – wręcz podręczniki, poradniki – jak np. P. Czapła, *Ogólne zasady duszpasterstwa*, Włocławek 1919.

szenia Archiwistów Kościelnych w Polsce¹¹. Informacje te sygnalizują drogę autora do prezentowanego tu dzieła, a w szczególności sposób uwiarygodniają jego charakter i podtytuł: *Opracowanie historyczno-źródłoznawcze*.

Na podstawową część tegoż dzieła składa się aż dziewięć rozdziałów, których tytuły zapowiadają jego zawartość: I – „Stan diecezji kujawsko-pomorskiej 1772–1818”; II – „Nowy kształt diecezji po 1818 roku”; III – „Zarząd diecezją kujawsko-kaliską”; IV – „Kapłani”; V – „Duszpasterstwo” (w tym punkt 2. „Wkład biskupów pomocniczych [...]”, który otwiera Kaszuba – Feliks Łukasz Lewiński); VI – „Szkolnictwo i nauka w diecezji kujawsko-kaliskiej”; VII – „Sanktuaria i miejsca pielgrzymkowe”; VIII – „Zakony na terenie diecezji”; IX – „Stan diecezji kujawsko-kaliskiej po odzyskaniu niepodległości”.

Tę podstawową część książki zamykają „Zakończenie” oraz „Źródła i opracowania”, mogące być szczególnie inspiracją i pomocą dla kolejnych badaczy, także dziejów Kościoła na Pomorzu.

Równie cenne i inspirujące dla nas są bardzo bogate i obszerne dwa „Dodatki źródłoznawcze” (s. 378–646) oraz „Aneksy, wykresy i zestawienia” (s. 647–719).

Można powiedzieć, że autor w omawianej publikacji zawarł niemal pełnię owoców swoich dotychczasowych badań nad dziejami diecezji kujawsko-kaliskiej, jak i trudów związanych z gromadzeniem i opracowaniem bezcennych archiwaliów wszystkich podmiotów diecezjalnych: biskupów, kapituł, konsystorz, szkół i seminariów, kurii i Sądu Kościelnego Diecezji Włocławskiej. Wraz z aktami dekanatów i zakonów zostały one omówione w „Dodatku źródłoznawczym I”, z kolei w „Dodatku źródłoznawczym II” zostały zaprezentowane „Archiwa parafialne w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku”.

Studiując całość dzieła, poznajemy specyfikę funkcjonowania biskupów i innych podmiotów, struktur diecezji polskiej w warunkach zaboru rosyjskiego i możemy je porównywać ze znaną nam bliżej rzeczywistością w zaborze pruskim, a konkretnie w diecezji chełmińskiej. Pod niejednym względem można uznać tamtejszą rzeczywistość za korzystniejszą dla działalności ludzi i instytucji Kościoła, w tym zwłaszcza zakonów; pod innym – np. zaangażowania duchownych w życie społeczne i ruch narodowy – mniej korzystną.

Szczególnie jednak cenne, także dla badaczy dziejów Pomorza, nie tylko Kujaw i diecezji kujawsko-kaliskiej, są zestawienia źródeł. Ich bogactwo ilościowe i merytoryczne, mimo strat poniesionych w wyniku pożaru archiwum diecezji kujawsko-kaliskiej z XIX w., jest przeogromne, gdy tymczasem w Pelplinie Niemcy na początku drugiej wojny światowej zniszczyli niemal całość archiwalnych zbiorów diecezji zgromadzonych do 1939 r. Wśród archiwaliów włocławskich nadal znajduje się wiele akt sprzed 1818 r., dotyczących ziem kujawsko-pomorskich. Poza materiałami odnoszącymi się do m.in. działalności kolejnych biskupów (był wśród nich m.in. Michał Jan Marszewski (1800–1867), pochodzący z Gdańska, a przywiązany do Włocławka jako prastarej stolicy biskupiej) uwagę moją zwróciły inwentarze dóbr i rewizje wsi np. klucza raciążskiego i wysińskiego z 1685 r., a także subkowskiego (kilka z XVI–XVIII w.) czy komórkowskiego i kackiego oraz całości dóbr biskupów kujawskich i pomorskich z 1760 i 1766 r. Równie interesujący i dla nas materiał zawierają akta kapituł oraz konkretnych kanoników, m.in. ich testamenty i fundacje¹². Na osobną

¹¹ Przytoczone dane biograficzne zawiera nota o autorze, zamieszczona na ostatniej stronie okładki.

¹² Autor przywołuje w przypisach m.in. dzieło S. Librowskiego pt. *Kapituła katedralna. Zarys dziejów i organizacji*, Warszawa 1949.

wzmiankę zasługują, jak sądzę, trzy katalogi biblioteki kapitulnej z XIX w. i nieznanne nam na gruncie pomorskim przeróżne akta kapituły, a nawet rachunki, jak też aniwersarze czy akta dotyczące niższego duchowieństwa w katedrze. Ponadto przeróżna korespondencja i bardzo bogaty zbiór akt personalnych księży, wśród których, sądząc choćby tylko po nazwiskach, nie brak Kaszubów i Pomorzan.

Rezygnując z dalszych sygnałów dotyczących bogactwa archiwaliów wrocławskich, także z XIX i XX w., można stwierdzić, że mogą one służyć również badaniom rzeczywistości kościelnej na Pomorzu, przynajmniej na zasadzie odwołań i porównań do wielu spraw i realiów chełmińsko-wrocławskich. Warto też zauważyć, że w archiwum wrocławskim są akta dotyczące licznych parafii, należących dziś do archidiecezji sąsiednich – np. łódzkiej i gnieźnieńskiej czy też diecezji plockiej.

Dla badaczy spoza diecezji wrocławskiej obok archiwum diecezjalnego równie interesujące mogą też być bogate zbiory tamtejszej biblioteki seminaryjnej, kierowanej przez jej zasłużonego opiekuna i zarazem historyka, ks. Kazimierza Rulkę (zob. „Źródła i opracowania”), autora m.in. artykułu *Z przeszłości Muzeum Diecezjalnego we Wrocławku*¹³. Instytucja ta otrzymała w tym roku nowy gmach, poświęcony 24 VI 2013 r. z okazji dziesiątej rocznicy święceń biskupich i ingresu ks. dr. Wiesława Meringa – swego czasu współorganizatora i gospodarza niezapomnianych „Spotkań Pelplińskich”, gromadzących licznych świeckich i duchownych, uczestniczących w partnerskiej dyskusji nad problemem dziejów i kultury Kościoła nie tylko na Pomorzu.

Dzieło ks. W. Kujawskiego wyróżnia się pozytywnie wśród licznych dziś opracowań historycznych, „historyczno-teologicznych”, powstających na uczelniach kościelnych czy Wydziałach Teologicznych uniwersytetów państwowych. W badanym przezeń okresie dziejów diecezji, będącym czasem zmagania narodu i Kościoła z zaborcą, jednym z problemów była skuteczna obrona statusu Wrocławka jako stolicy diecezji, wbrew dążeniom władz zaborczych, by został nią wówczas Kalisz. Wspólnym wysiłkiem duchowieństwa i biskupów skupiono wokół wrocławskiego seminarium grono twórczych ludzi, sprawiających, iż Wrocławek stał się ośrodkiem myśli teologicznej, przodującym w Królestwie Polskim i docenianym we wszystkich zakątkach ziem polskich. Autor, kończąc swoje refleksje dotyczące badań dziejów diecezji, stwierdził: „Był to zapewne jeden z najtrudniejszych okresów, jakie przeżywał Kościół na ziemiach polskich i wraz z nim nasza diecezja. Ale i najciekawszy, ciesząc się wieloma wybitnymi osobami duchownymi, tak spośród hierarchów, jak i niższego duchowieństwa” (s. 358).

Te słowa zachęcają również do lektury dzieła, w którym z oczywistych względów nie należy się spodziewać – zgodnie z współczesnymi standardami – obrazu sytuacji i roli świeckich w diecezji. Autor słusznie nieco wcześniej stwierdził: „Na koncie różnych zjawisk tego okresu tu zarysowanych jawi się potrzeba podjęcia wielu bardzo szczegółowych badań nad okresem rozbiorów Polski. Bo wiele jest do zrobienia” (s. 357). Stąd na koniec wiecznie aktualna myśl z Biblii – „Żniwo wielkie [...]”, a ułatwić je może zaprezentowane tu dzieło.

Józef Borzyszkowski (Gdańsk)

¹³ Opublikowane w: *Veritati serviens. Księga Pamiątkowa Ojcu Profesorowi Januszowi Zbudniewkowi*, red. J. Dziegielewski [i in.], Warszawa 2009, s. 265–277.